

Споровете за Балканската война на страниците на „Ана Каренина“

Сергей Кибалник (Санкт Петербург)

Както е известно, в осма част на „Ана Каренина“ Толстой представя доста нестандартно за онова време отношение към Балканската война¹. Редакторът на „Руски вестник“, където се печата романът, М. Н. Катков, отказва да публикува тази част именно поради изразеното в нея скептично отношение на Толстой към панславистките настроения. В същото време в контекста на самия роман това отношение изглежда напълно обмислено и притежава голяма художествена убедителност. Толстой дълго време не можел да започне работа върху последната част на „Ана Каренина“ и именно Балканската война и размислите върху „славянския въпрос“ му дават ключа към развързката на целия роман².

Осма част на „Ана Каренина“ започва със страници, посветени на Сергей Иванович Кознишев и неуспеха на дълго писаната от него книга:

Сергей Иванович беше умен, образован, здрав, деен и не знаеше де да употреби цялата си дейност. Разговорите по приеми, конгреси, събрания и комитети – навред, дето може да се говори – поглъщаха част от времето му, но той, отдавнашен градски жител, не се оставяше да се отдаде всецяло на разговори, както правеше неопитният му брат, когато идваше в Москва; оставаше му още много свободно време и умствени сили.

За щастие в това най-тежко за него време поради неуспеха на книгата му – в замяна на въпросите за друговерците, американските приятели, самарския глад, изложбата, спиритизма – изникна славянският въпрос, който преди това само тлееше в обществото, и Сергей Иванович – и по-рано един от инициаторите на този въпрос – му се отдаде всецяло.

¹ В романа се обсъждат Сръбско-турска война (1876), а след това и Руско-турска война (1877–1878). Бел. прев.

² Жданов, В. *Творческая история „Анны Карениной“: Материалы и наблюдения*. Москва, 1957, с. 111.

По това време в средата на ония хора, към които принадлежеше Сергей Иванович, не говореха и не пишеха за нищо друго освен за славянския въпрос и сръбската война. Всичко, което празната тълпа прави обикновено, за да убие времето си, се правеше сега в полза на славяните. Балове, концерти, обеда, приветствени речи, дамски тоалети, пития, кръчми – всичко свидетелстваше за съчувствие към славяните³.

По-нататък в повествованието мотивът за човека, който не знае с какво да се захване и затова охотно се хвърля в „Сръбската война“, се повтаря в осмата част на „Ана Каренина“ неведнъж. И в епизода с Катавасов и няколкото доброволци, единият от които се оказва млад търговец, „прахосал голямо богатство“, другият – „човек, който бе опитал всичко“, и третият – вече немлад „уволнен юнкер“, не издържал изпита за артилерист. И през съзнанието на старчето-военен от провинциално градче, на когото „му се искаше да разправи как от неговия град бе заминал един войник на безсрочна служба, пияница и крадец, когото никой вече не вземал на работа“, но който „знае от опит, че при сегашното настроение на обществото е опасно да се изказва мнение, противно на общото, и особено да се осъждат доброволците“, и не казва това, което мисли. И чрез образа на Вронски, за когото собствената му майка отначало простодушно, а след това даже съвсем кошунствено, без впрочем да осъзнава тази кошунственост, отбелязва:

– Но какво можеше да направи той след постигналото го нещастие? <...> Бог ни помогна с тая сръбска война.

В този контекст се показва и даващият дарения и организиращ обеда за заминаващите Стива Облонски, назначен тъкмо във връзка с Балканската война за член на някаква комисия с прекалено голяма заплата и с неопределени задължения. Накратко, хората си остават хора и се водят преди всичко от личните си интереси, но, поддавайки се на влиянието на пропагандистката машина, те забравят за реалните мотиви и обличат доброволците в мантията на герои, жертващи живота си заради „славянските братя“. И накрая, на всичко това е противопоставена скептичната позиция на княз Шчербацки и Левин, които отказват да приемат официално-патриотическата и славянофилската позиция по този въпрос.

Изследователите неведнъж и с основание отбелязват, че склонността на Левин към „доброто“ и отказът му да оправдае убийството дори в името на спасението, са предвестник на Толстовото „несъп-

³ Всички цитати от романа са по: Толстой, Л. Н. *Ана Каренина*. Прев. Георги Жечев. 6 изд. С.: Народна култура, 1981.

ротивление на злото с насилие“⁴. Близостта на позициите на Левин и Толстой безгрешно е усетена от Достоевски⁵. И според думите на жената на Толстой „Львовочка имаше странно отношение към сръбската война; по някаква причина той гледаше на войната не както всички, а от своя лична религиозна гледна точка“⁶. През септември 1876 година Толстой заминава за своето самарско имение с намерението да си почине също така и от задушавашите го „обсъждания за херцеговинци и сърби, особено оживени и определени, защото никой нищо не разбира, а и не може да бъде разбрано“⁷. В многобройните си следващи контакти със славяни и в публицистиката Толстой неведнъж, вече напълно последователно, демонстрира същата позиция, като отказва не само да помогне на освободителните движения, свързани с насилие и кръвопролития, но и да ги оправдае⁸.

Въпреки това позицията на Толстой в „Ана Каренина“, по-точно позицията му на художник, не е толкова еднозначна. В тази връзка ще отбележим, че Левин не отрича напълно необходимостта от участие във войната. Спорът в пчелина се случва още преди манифеста на Александър II за обявяването на войната, когато инициативата за участието и помощта във войната идва от частни лица. Иронията на стария княз Шчербацки е насочена само към някои резоньори, призоваващи към война: „Но кой е обявил война на турците? Иван Иванович Рагозов и графиня Лидия Ивановна с мадам Щал ли?“. А Левин дори не изтъква пацифистка позиция, а само настоява за възможността за участие на отделния човек, още повече християнин, в „такова жестоко и ужасно нещо“ само при условие, че отговорността за започване на войната поема „правителството, което е призвано за това и неизбежно идва до война“, а „гражданите се отричат от личната си воля“.

Показателно е, че Кознишев „не одобряваше“ възражението на Катавасов срещу Левин: „Там е работата, приятелю, че може да има случаи, когато правителството не изпълнява волята на гражданите, и тогава обществото изявява волята си.“ Защо? Защото в този случай Левин не би могъл да отговори със следния готов аргумент: „Искаше му се още да каже, че ако общественото мнение е непогрешим съдия,

⁴ Вж. например едно от последните изследвания на тази тема: Кириченко, О. Славянский вопрос в романе Л. Н. Толстого „Анна Каренина“. – *Русская филология*. № 18. Сборник научных работ молодых филологов. Тарту, 2007, стр. 58.

⁵ Достоевский, Ф. *Полное собрание сочинений*. Ленинград, 1983. Т. 24. с. 111.

⁶ Цит. по: Гусев, Н. *Жизнь Льва Николаевича Толстого*. Л. Н. Толстой в расцвете художественного гения (1862–1877). Москва, 1927, с. 264.

⁷ Впрочем в това изказване очевидно се има предвид не толкова самата война, колкото ура-патриотичната шумотевица около нея в руския печат.

⁸ Вж. Порочкина, И. Л. Н. Толстой и славянские народы. Литературно-эстетические и социально-философские взаимосвязи второй половины XIX – начала XX века. Ленинград, 1983, с. 31–47.

защо революцията и комуната да не са също така законни, както движението в полза на славяните?“ В черновата на романа този аргумент е формулиран още по-остро:

Сега на Левин му се искаше да каже, на Кознишев, с когото спореше за войната, за какво осъждаш комунистите и социалистите? Да не би те да не могат да посочат по-големи и по-лоши злоупотребления от българското клане? Да не би те и всички хора, работещи в тяхната насока, да не могат да обосноват дейността си с доводи, по-широки и разумни от сръбската война <...>. При нас сега е гнет над славяните и при тях е гнет над половината човечество. И ако общественото мнение е безпогрешен съдия, то често е склонявало и в тази посока...⁹

Заминаването на Вронски на война предизвиква одобрение у някои от персонажите. Княгинята отбелязва за Вронски: „Аз не съм го обичала никога. Но станалото изкупва много неща. Той не само заминава, но и води цял ескадрон на свои разноски.“ А. Л. Шемякин коментира този отзив по следния начин: „И на нас по някаква причина ни се струва, че думите на Нейно Сиятелство отразяват настроенията на автора“¹⁰. Възможно е Шемякин и да не е съвсем прав. Но така или иначе тази новина предизвиква одобрение и у Левин, който отбелязва за заминаващия за Сърбия Вронски: „Това е работа за него.“ Така идеята на Константин Леонтиев да противопостави граф Вронски на граф Толстой¹¹ все пак, поне отчасти, е внушена от самия Толстой, който представя своя герой в последната част на „Ана Каренина“, в която се разобличава всеобщият патриотичен подем, ако не със съчувствие, то в съвсем достойна светлина.

Ясно е, че Вронски, както и много други, заминава на война просто защото това е най-доброто, което може да направи в тази ситуация. И той самият не се опитва да представи мотивите си по друг начин и направо посочва като причина за заминаването си за Сърбия отчаянието („Радвам се, че има за какво да пожертвам живота си, който не че не ми е нужен, но ми е дотегнал.“). При това, както отбелязва А. Л. Шемякин, „докато описва с неприкрит сарказъм пътешествието на доброволците (които постоянно „надигаха манерката по пътя“), авторът не проронва нито една насмешлива дума спрямо Врон-

⁹ Вж. също: Гусев, Н. *Лев Николаевич Толстой. Материали к биографии с 1870 по 1881 год.* Москва, 1963, с. 368.

¹⁰ Шемякин, А. *Смерть графа Вронского.* Москва, 2002, с. 49.

¹¹ В статията от „Записки отшельника“ „Два графа: Алексей Вронский и Лев Толстой“. – В: Леонтьев, К. Полное собрание сочинений и писем. Санкт-Петербург, 2007. Т. 8. Кн. 1, с. 297–315).

ски. Той даже пътува някак подчертано отделен, в отделно купе, демонстрирайки пълната си отстраненост – при това не само от новите „съратници“, но и от писателя и неговото отношение към тях“¹².

На фона на фразьора Кознишев Вронски, който с тъжна ирония се отказва от препоръчително писмо до лидерите на сръбската армия („Не, благодаря ви; за да умре човек, няма нужда от препоръки. Турците май... – каза той, като се усмихна само с уста“), очевидно е обрисован в по-благоприятна светлина. Гледайки релсите, които неволно му напомнят за ужасната смърт на Ана, Вронски не може да сдържи риданията си. Въпреки че това, че ще загине в Сърбия, въобще не е сигурно, все пак финалът на романа му придава черти, сходни с Пушкиновия Силвио, за когото в края на „Изстрел“ се съобщава: „Разправят, Силвио по време на бунта на Александър Ипсиланти предвождал отряд хетеристи и бил убит в сражението край Скуляни“¹³, т.е. в борба за свободата на Гърция. Освен това, въпреки отрицателното си отношение към Балканската война, когато русите понасят поражения, Толстой намира да постъпи в действащата армия и са били необходими големи усилия, за да бъде спрял¹⁴. Това, че на мястото на Вронски в определен момент е искал да се окаже и самият Толстой, не може да не бъде взето под внимание.

Както можем да забележим, в самия Толстой е имало не само голяма част от Левин, но и частица от Вронски. Следователно Достоевски в „Дневник на писателя“ по въпроса за Балканската война спори не толкова с Толстой, колкото с Константин Левин и със стария княз Шчербацки, т.е. с позицията на отделните герои, която не е задължително да съвпада с авторската. Достоевски, който достатъчно често пародира Толстой в творчеството си (това засега остава почти незабелязано от изследователите), се опитва открито да го пародира и в „Дневник на писателя“. Получава се обаче не пародия на Толстой, а на Левин, както например в известната сцена, в която Левин не се решава да убие турчин и да спаси дете и вместо това отива при Кити¹⁵.

Както отбелязва И. Л. Волгин, „в идеологическия комплекс на „Дневник на писателя“ източният въпрос заема особено място. Това е идейно-композиционната ос, която пронизва повечето издания на „Дневника“ и около която в по-голяма или по-малка степен са групи-

¹² Шемякин, А. *Смърть графа Вронского*, с. 49.

¹³ Пушкин, А. *Избрани творби*. Прев. Симеон Владимиров. С.: Народна култура, 1984, с. 343.

¹⁴ Журналистът от Суворинското „Новое время“ Алексей Ксюнин след посещението си в Ясна Поляна веднага след погребението на Толстой записва следния разговор с вдовицата на писателя: „ – Вие сигурно не знаете – каза Софья Андреевна, – че Лев Николаевич искаше да постъпва в армията за турската война. „Цяла Русия е там. Трябва да отида.“ – Какви усилия ни струваше да го убедим да остане, да му обясним, че с перото си може да допринесе повече за Русия...“ (Ксюнин, А. *Уход Толстого*. Санкт-Петербург, 1911, с. 36).

¹⁵ Достоевски, Ф. *Полное собрание сочинений*. Т. 25, Ленинград, 1983. с. 220.

рани почти всички останали части на изданието¹⁶. Опитвайки се кардинално да противопостави позицията на Достоевски на официалната позиция на правителството, изследователят напомня, че „през пролетта и лятото на 1876 година правителствените кръгове предпочитат да съблюдават известна сдържаност по славянския въпрос“¹⁷. Въпреки това, след царския Манифест за обявяването на войната тази сдържаност моментално изчезва. И въпреки че утопическата концепция на Достоевски, основаваща се на това, че историческата мисия на Русия представлява „жертва, потребност дори от саможертва заради братята“, за да „изгради занаят великото общо славянско обединение в името на Христовата истина, сиреч в името на доброто, на обичта и защитата на всички слаби и угнетени по света“¹⁸, в действителност няма нищо общо с идеологията на правителството, панславистката демагогия, до която прибегвала официозната преса, за да оправдае войната, тя несъмнено е близка до утопичната програма на Достоевски. Ако тази програма не съвпада, то тя и не противоречи по никакъв начин на държавната идеология и правителствената политика.

Утопичната програма на Достоевски по източния въпрос представлява вариант на късната славянофилско-почвеническа доктрина. Както показват А. В. Ефремов, Анджей де Лазари, Л. И. Сараскина и И. Ф. Прийма¹⁹, тази позиция в значителна степен е изградена като корекция на философско-историческата концепция на Н. Я. Данилевски. Достоевски обосновава своя панславизъм не с принадлежността на славянските народи към един културно-исторически тип, а с принадлежността на по-голямата част от тях към православие. За автора на „Дневник на писателя“ същността на Източния въпрос „не е славянството и славизмът, а православие“²⁰.

¹⁶ Волгин, И. Нравственные основы публицистики Достоевского („Восточный вопрос в „Дневнике писателя“), – *Известия Академии наук СССР. Серия лит и яз.* Т. XXX. Ленинград, 1971, с. 312

¹⁷ Пак там, с. 314.

¹⁸ Достоевски, Ф. Достоевски, Ф. *Събрани съчинения в 12 тома*. Т. 10. Прев. В. Райчев, Л. Минкова. С.: Народна култура, 1986, с. 438.

¹⁹ Ефремов, А. Данилевский и Достоевский. Футурология панславизма и национальный мессианиззм. – В: *Российский консерватизм в литературе и общественной мысли XIX века*. Москва, 2003, с. 61–82; Анджей де Лазари, В. *Кругу Федора Достоевского. Почвенничество*. Москва, 2004, с. 93–101; Сараскина, Л. Идеинный парадокс о славянской цивилизации и Константинополе. Версии Достоевского и Данилевского. – В: *Достоевский в созвучиях и притяжениях (от Пушкина до Солженицына)*. Москва, 2006, с. 95–117; Прийма, И. Европа и южные славяне в „Дневнике писателя“ Ф. М. Достоевского. – В: *Цивилизационный процесс и взаимодействие национальных культур в Европе: место и роль славянства. Материалы Международной научной конференции 30 мая 2006 года*. Санкт-Петербург, 2006, с. 69–75.

²⁰ Достоевски, Ф. *Събрани съчинения*. Т. 10. с. 570–571.

Б. М. Айхенбаум открива във „Война и мир“ немалко общи черти с „Русия и Европа“ на Н. Я. Данилевски²¹. Отношението на Толстой към Данилевски, както е изразено в „Ана Каренина“, е вече доста критично. К. А. Жуков не без основание отбелязва сходство на изображението на Сергей Иванович Кознишев с Данилевски: „Например за книгата „Опит за обзор на основите и формите на държавността в Европа и Русия“ се съобщава, че появата ѝ била посрещната с гробно мълчание. Според нас има основания в този епизод да се забележи определен паралел с това, че първото издание на книгата на Данилевски „Росия и Европа“ (1971) няма никакъв успех в „обществото“, при това не само след публикуването ѝ, но и през следващите години: 1200 екземпляра били разпродадени чак след 15 години“²². Това сходство би могло да изглежда случайно, ако не беше сходството на заглавията: „*Русия и Европа*. Поглед върху културните и политически отношения между славянския и германо-романския свят“ и „Опит за обзор на основите и формите на държавността в *Европа и Русия*“ (Курс. авт. – С. К.).

Едновременно с това, както е показано в статията на Г. Абе и К. А. Жуков, един от прототипите на Голенищчев, който съобщава на Вронски при срещата им в Италия, че пише „втората част на *Двете Начала*“ и че „у нас в Русия не искат да разберат, че ние сме наследници на Византия“, е К. Н. Леонтиев. Изследователите обособено предполагат, че става дума за труда на Леонтиев „Византизмът и славянството“²³. Може да се добави, че фамилията на героя „Голенищчев“ е почти пълна анаграма на *Константин Леонтиев*²⁴.

По-нататък Г. Абе и К. А. Жуков поставят въпроса за това, кога Толстой е могъл да се запознае с „Византизмът и славянството“: „Италианските глави“ на романа са напечатани в априлския брой на „Руски вестник“ от 1876 година. Известно е, че Толстой е работил

²¹ Эйхенбаум, Б. Очередные проблемы изучения Л. Толстого. Ленинградский государственный ордена Ленина университет. 1819–1944. – В: *Труды юбилейной научной сессии*. Ленинград, 1946, с. 281–283.

²² Жуков, К. *Восточный вопрос в историческо-философской концепции К. Н. Леонтьева*. Санкт-Петербург, 2006, с. 102. Впрочем К. Н. Леонтиев в „Анализ, стиль и влияние“ сравнява Кознишев с други дейци на славянофилството: „В епиграфа Кознишев играе също толкова активна роля, както и Ив. С. Аксаков, когато генерал Черняев е извършвал своите военни подвизи в Сърбия.“ (Леонтьев К., Анализ, стиль и влияние. – В: *Полн. собр. соч. и писем: В 12 т.* Т. 8. Кн. 1, с. 297–315).

²³ Gunji, Abe. Konstantin Zhukov. On the roots of Eurasianism: the epilogue of Leo Tolstoy's „Anna Karenina“ and „Byzantinism and Slavdom“ of Konstantin Leontiev. – В: *Studies in Language and Culture (University of Tsukuba)*. № 52. January 10, 2000, P. 253.

²⁴ Според свидетелство от самия Толстой: „Често пиша от натура. Преди даже пишех в черновите истинските фамилии на героите, за да мога да си представям ясно лицето, за което пишех. Сменях фамилиите, чак когато завършвах редакцията на разказа...“ (цитирано по: Жданов, В. Творческая история „Анны Карениной“: Материалы и наблюдения. Москва, 1957, с. 239). Вж. също: Жуков, К. Восточный вопрос в историческо-философской концепции К. Н. Леонтьева. с. 104–105.

върху тях в Ясна Поляна през март – април 1876 година. „Византизмът и славянството“ е публикуван в том 3 на „Чтения в Обществе истории и древностей российских“ през януари 1876 година или даже още по-късно (том 4 се появява не по-рано от март 1876 година).²⁵ <...> Следователно съществува само чисто теоретична възможност Толстой да е виждал отпечатан „Византизмът и славянството“, докато е работил върху италианските глави от „Ана Каренина“ през април или по друго време. По вероятно е, че една от многобройните му беседи с Павел Голохвастов в Ясна Поляна е подтикнала Толстой да си спомни Леонтиевия „Одисей“. И наистина една от тези беседи е могла да бъде посветена на размисли за двата принципа, „Византизмът и славянството“, от очерка на Леонтиев и за самия автор на очерка“²⁶.

Дали Толстой е познавал „Византизмът и славянството“ при написването на „италианските глави“ на „Ана Каренина“, в които е изобразен Голенищев, не е толкова важно. Много по-важно е дали е познавал труда на Леонтиев по време на написването на осмата част на романа. А вероятността за това е извънредно голяма. И тя в много по-голяма степен, отколкото всички други обстоятелства, потвърждава общия извод на изследователите: „с увереност може да се твърди, че има връзка между идеите на Леонтиев за „нашето българобесие“, от една страна, и възгледите на Толстой за „сръбското безумие“, което е съществувало в Русия в навечерието на войната с Турция, от друга. И двата израза принадлежат съответно на Леонтиев и Толстой. Толстой, разбира се, в никакъв случай не е приел кръга от идеи, изразени във „Византизмът и славянството“ на Леонтиев. Но в този конкретен случай личи общо настроение, което обединява двамата автори. За напълно неблагоприятното отношение към панславизма Толстой също би могъл да бъде задължен на Леонтиев, макар и косвено“²⁷. Очевидно е, че такава емоционална основа би могла да допринесе за изграждането на собствените оригинални, макар и външно доста сходни, идеи. Важно е, че Толстой е имал възможност да се запознае с Леонтиевата критика на славянофилството по време на работата си над осма част на „Ана Каренина“, така че острата непримиримост на Левин по отношение на славянския въпрос видимо е намерила не на последно място своите основи в антагонистичната спрямо обществената позиция на Леонтиев. Така получаваме любопитна обща картина. Идейните разминавания на авторите на „Дневник на писателя“ и „Ана Каренина“ са предопределени в значителна степен от историсофските основи на техните съчинения: ако в първия случай това преобладаващо е Данилевски, то във втория това отчасти е Леонтиев.

Превод от руски: *Братан Братанов*

²⁵ Ср.: Леонтьев, К. Полн. собр. соч. и писем: В 12 т. СПб., 2005. Т. 7. Кн. 2, с. 663.

²⁶ Gunji, Abe. Konstantin Zhukov. On the roots of Eurasianism. P. 258.

²⁷ Ibid. P. 261.